

AZ ÖNMAGÁRA ISMERŐ SZEMÉLY

Miloš Crnjanski *Čarnojević naplója* című kisregényének értelmezése

Kétségtelenül jelentős alkotás Miloš Crnjanski korai műve, a *Čarnojević naplója* c. kisregénye. Az 1921-ben kiadott, az egyértelműen elismert Ithaka lírájával szinte egyidőben született mű fogadtatása azonban nem igazán egyöntetű – ellentétben az írónak a modern szerb költészetet rangossá tevő lírai kötetével –, s a kortársi kritikák után sem igazán születtek a *Čarnojević naplójának* jelentőségét feltétlenül hangoztató vélemények annak ellenére, hogy a műnek a modern szerb irodalomban elfoglalt helyét rendkívül tárgyyszerűen taglaló munkákkal találkozhatunk. Fölmerül a kérdés, mi az oka annak, hogy a Crnjanski-örökség elevensége, izgató aktualitása elveszik e munkákban, miért marad észrevétlen a humánproblémáknak az a korszerű megoldási javaslata, amit a szerb író ajánl?

Úgy gondoljuk, hogy amennyiben ezen örökség jelentőségének reflektálása elmaradt, annak egyszerűen a szaktudomány ideologikus megkötöttsége az oka, amennyiben az megelégszik az író modernségének, az európai irodalmakhoz való felzárkózásának a bizonygatásával. Külső – nyelvi-stilisztikai-poétikai – ismérvekkel ezt könnyen meg is teheti, hiszen valóban, a kisregény magán hordja mindazokat a formai jegyeket, amelyek egy a modern jegyében született alkotástól elvárhatóak. Természetesen, nem utasítjuk el, és nem is akarjuk kicsinyíteni azoknak a kutatásoknak a fontosságát, amelyek rendkívül árnyaltan járják körbe, megmutatva annak gazdagságát, a kisregény poétikai anyagát – a nyelvi jelektől a stilisztikai eszközökhöz át az ábrázolt világ és az elbeszélő problémájáig –, azonban úgy vélem, hogy e kereteket a Crnjanski-mű mégis meghaladja, mégpedig azáltal, hogy felhagy a zárt keresztény társadalmakat a 19. században jellemző individuális koncepcióval, s az emberség kizárólagos kritériumát a személyhez való ragaszkodásban látja minden egyes művében az *Ithakától* a *Vándorlásokon* és a *Londonon* keresztül egészen a Belgrádot megéneklő gyönyörű vallomásáig. Az ember személy voltának ilyen evidenciaként történő kezelése, ami az író minden művét áthatja, valóban “egyhúrúvá” teszi őt – a szónak egyáltalán nem bántó értelmében.

A szerb szakirodalomban a *Čarnojević naplója* műfaját elfogadottan a lírai regény terminussal határozzák meg. Szerencsésnek mondhatjuk ezt az elnevezést, hiszen plasztikusan érzékelteti azt a feszültséget, amit a líraiság és az objektivitáshoz kötött regényműfaj egymástól független, adott esetben egymást mégis feltételező, egymással kapcsolatban álló paradox kettőssége eredményez. Ez a műben az elbeszélő személye és a világ, az élet viszonyában ábrázolódik.

A 19. századi regényben az individuumnak általa önhitt módon feltételezett középponti helyzete miatt, ill. az individuális szempont problematikusságának feltárása érdekében hős és világ konfliktusa szervezi a művet – gondoljunk például Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés* c. regénye főhősének, Raszkolnyikovnak a történetére. A hős lázadása, világgal való szembenállása, a győzelem érdekében tett titanikus erőfeszítései elfeledtetik vele emberségnek és világnak a másságát, s lényegében tekintve – mégha értetlenül is – elfogadja személyének tárgyasítását, a világ dolgai közé keverését, vagyis ember és individuum képtelen azonosításától nem tud megszabadulni.

A múlt század végén individuum és világ merev szembenállását a műbe bevitt líraiság oldja. A líraiságtól átszőtt Csehov-elbeszélések korszerűségét az individuális szempont

abszolutizálásától való tartózkodás, a "nagy kérdések" megoldásáról történő lemondás, az élet durvaságai, a rideg valóság előli elvagyódás, a problémák megoldásainak jövőbeli reménye okozza. Így a századforduló elbeszélőművészenek líraisága nem a személybe vetett hit evidenciájából fakad, hanem a személynek az élet közönségessége általi bezárulkozása miatti sajnálkozásából ered. A Csehov-hősök – érthető módon – kultúratiszteletük megőrzése érdekében nem láznak, nem helyezkednek szembe az emberségük realizálását is lehetővé tevő közeggel, az élettel, hanem kívárlják (bíznak, reménykednek ebben) annak emberségre, igazságra hangoltságát.

Az emberi jelenség megőrzése, védelme, úgy tűnik, a személyességet igénylő zárt, de mégiscsak keresztény társadalmakban szinte lehetetlenné vált mind az individuumnak szabadságot igénylő kísérletei felől, mind pedig az elfogadáson alapuló magatartásból kiindulva. E tarthatatlan helyzet következménye végül az I. világháborúhoz, a zárt társadalmak megszűnéséhez, értékeinek az elvesztéséhez és sok illúzió felszámolásához vezetett, de egyben ahhoz a felismeréshez, tapasztalathoz is, hogy az elvesztett humánusmot mindenkinek magának kell megtalálnia. E lehetőség kétirányú mozgása egyrészt az ember végtelen kiszolgáltatottságában, másrészt pedig erőfeszítései értelmessé tevésében, szabadságának megnyílásában mutatkozott meg. Az I. világháború kegyetlenségét, az élet kiüresedését megélt fiatal nemzedék, elfordulva az élettől, a létet a szubsztanciával azonosítva személytelenül, a mágia eszközeivel a civilizáció terheitől megfosztott primitív lélek mélyén véli megtalálni a humánus nyomait. Bezárkózásuk, amely végül is a kulturális identitás feladásához, az emberi létezés kultúrába ágyazottságának elvetéséhez vezet, elképzeléseik tarthatatlanságával szembesíti őket. E kudarc belátása után letisztult azonban az emberlétet megalapozó kultúrához való kétféle lehetséges viszony: annak személyes vállalása, ill. értelmetlen elutasítása. Crjanski művészetének líraisága az emberséget megalapozó kultúra személyes vállalásában rejlik.

A regényt kezdő mondat – "Ősz és értelmetlen élet." (5.o.) (Az idézetek a következő kiadásból valók: Miloš Crnjanski: Čarnojević naplója. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973. ford.: Csuka Zoltán.) – magában foglalja azt a kettősséget, ami a mű gondolati egészét, egységét meghatározza. Az ősznek és az élet értelmetlenségének az egybekapcsolása mintha éppen a mondat második részét igazolná, hiszen mi értelme van, mi köze van egymáshoz e két ténymegállapításnak. Ugyanígy, mintegy az élet értelmetlenségét hangsúlyozva villannak fel a továbbiakban egymásután az élet pusztá tényei, jelennek meg kapcsolatok nélkül az üres város kellékei, a fogda, a kávézók, a köd, a fantasztikus színeket magukra öltő fák. A regény lírai hőse azonban nem kívánja elemezni az értelmetlenség okát, nem érdeklik a világ összefüggései vagy összefüggéstelenségei: a világ tényei; amit keres, amire vágyik, az az értelmetlenséget nélkülöző élet: "Ősz és értelmetlen élet. Az éjszakát cigányokkal egy fogdában töltöttem. Kávéházból kávéházbá vánszorgok. Odaülök az ablakhoz, és kibámulok a ködbe, meg a rőt, nyirkos, sárga fákra. Hol az élet?" (5.o.)

A mű első bekezdését keretbe záró *értelmetlen élet* és *élet* valójában nem szembesíthetőek egymással, hiszen nem azonos a minőségük, nem azonos térben, időben mozognak. Míg az *értelmetlen élet* az érzékszervekkel felfogható világ fizikai létezését jelenti, addig az *élet* más törvényeknek engedelmeskedve kívül van a fizikai tér és idő relációján. Ez az élet, amire rákérdez a lírai hős, kétségtelenül létezik, de az érzékszervek számára mégis megfoghatatlan. Leginkább a műben az *ősz* felel meg neki, ami egyértelműen van, létezik, de mégis e műben mennyire áttetszővé, légiessé, megfoghatatlanná válik! Állandóan jelen van a fák, a nedvesség képében, a maga konkrét évszakadottságában, az évszakra jellemző színek felvillantásában, de ugyanakkor ez az *ősz* – sokszor még legnaturalistább leírásakor sem – nem

illeszhető be egyértelműen a fizikai időt jelentő évszakováltások rendjébe, mert nem előzi meg a nyár vagy nem követi a tél. Ez az őszi időtlen, vagy mondhatjuk úgy is, örökérvényű, örök, a mű világának lényegi elve, amely megelőzi az értelmetlen életet, mert az maga az élet. Ebben az interpretációban természetesen az első mondat nem csupán és nem elsősorban az élet értelmetlenségét támasztja alá, hanem életnek és értelmetlen életnek a grammatikailag le nem írható – hiszen az sem nem kapcsolatosnak, sem nem ellentétesnek nem mondható paradox viszonyát tárja elénk. Ez a kettősség meghatározza a mű egészét, de egyben jellemzi is a Crnjanski-oeuvre-öt. A *Čarnojević naplójában* ez a paradoxitás bontakozik ki. Az értelmetlen élet szövetén keresztül állandóan átsejlik az őszi képe, állandóan ott van alatta a fiktitivásában is a legvalóságosabb élet, aminek realitása, egyedüli érvénye a művet átható sorozatos ismétlések, ismétlődések eredményeként válik a művet értő olvasó számára világossá.

Hiszen nem lehet azt mondani, hogy nem az élet (az értelmetlen élet) konkrétsága jelenik meg az elbeszélői tudatban, amikor akár az őt a háborúban végigkísért lengyel erdők véressége és melege villan fel előtte, vagy akár az időtlenné váló jelenben látjuk őt városról városra járva az őszi fák alatt sétálni: "Mennyire elfárasztottak azok a véres, vörös, meleg erdők, a beláthatatlan lengyel erdők. Katona vagyok; ő senki sem tudja, hogy ez mit jelent. De ebben a viharban, amely megszedítette a világot, kevés ember van, aki olyan jóízűen, nyugodtan éli az életét, mint én. Városról városra vándorok, ezek alatt a rőt és sárga őszi fák alatt, amelyek ugyanolyan hatással vannak rám, akárcsak Háfizra a bor." (5.o.) Ugyanakkor mégis többről van szó egyszerű visszaemlékezésnél, többről van szó a tárgyi világnak a szubjektív tudatba zárásánál. A szubjektivitáson való túlmutatást jelzik azok a lírai kifejezési formák, amelyek inkább a verset mint a prózát jellemzik: az ismétlések, színek variálásai (véres, vörös, sárga), a tárgyi világ egymásra vonatkoztatása mint az erősítés eszköze (először a lengyel erdőkről, majd a város fáirol van szó), az ellentétek alkalmazása, vagy egy egyszerű hasonlat, ami által végképp túlmutat önmagán a megidézett tényszerű valóság, amennyiben arról van szó, ahogyan Hafiz a bor hatására fedezte fel az élet örömét, vagyis a nem értelmetlen életet, ugyanúgy a magáról naplót író lírai hős az életet az őszi fák hatására, inspirációjára ismeri fel. Természetesen, az *élet* nem az őszi fák következménye, csak az életnek a felismerését, az arra való rácsodálkozást segítik elő, motiválják adott esetben. S bár a naplót író elbeszélő elhatárolja magát az értelem nélküli élettől ("De a fogda, meg a gyakorlatok, meg a bűdös, tetves és átkozott kaszárnya olyannyira hidegen hagy." – 5.o.), s kinyilvánítja szerelmét, önmagára ismerését a vizekben, a fában, de elkülönülése mégsem a tárgyi világ elutasítása, hiszen valamilyen módon szerelme is ott van – bár attól független – az életben, mint ahogy megfoghatatlanul az itteni vizek s a várfal mögötti fal sem választható el a háború megélt borzalmaitól, a fiatal lengyel erdők mocsarától, fától, ahol sokan maradtak betört koponyákkal.

Ugyanez a kettősség figyelhető meg a mű naplóformáját tekintve is. A regény többé-kevésbé kielégíti a hagyományos napló igényeit, hiszen az élet eseményeit jegyzi fel, amelyek meghatározható térhez, a háború körüli időhöz köthetőek. A tényszerűség látszatát erősíti az a grafikai eljárásmód, amely az egyes részeket – mintegy az objektivitás, a precízesség, a hitelesség meglétét is erősítendő – jól láthatóan elkülöníti egymástól. (Ezt a szerepet a hagyományos naplóírásban a dátumozás töltötte be.) Nem a napló kereteinek a széttörését, hanem annak inkább modernségét, korszerűségét, hitelességét kell látnunk a fizikai idő széttördelésével járó tudatáram megjelenésében. Nem a racionális rend szabályozza a visszaemlékezések belső rendjét, hanem a tudatban megjelenő emlékképek feltolulásának visszaadása, leírása, az elbeszélő személye hitelesíti, garantálja a napló őszinteségét.

Ezért ebben a naplóban nem az *individuális* lélek mozgásait, nem a világnak és az énnek a megrendítően tragikus összeütközését vagy az én tökéletesedési szándékának, erőfeszítéseinek a lenyomatát találjuk. Mindenféle intimitása mellett (gondoljunk csak a gyermek és a fiatal özvegy anya utazásaira) ez a napló mégiscsak közérdekű, hiszen az élet banális vagy unalmasan kétértelmű jelenetein, az individuális lélek mozgásain, időbeliségbe ágyazottságán végig áttetszik az eseményeken túlmutató értelemigény, az elbeszélőnek a lélek halhatatlanságába vetett hitének az evidenciája.

A mű címe Čarnojevićről szóló naplóról beszél, holott a kisregénynek csak töredék, "betét" része szól ennek a különnek a történetéről. A magyar cím szintén az egész művel azonosítja a naplót, sőt, meghagyja azt az értelmezési lehetőséget is, hogy a napló magának Čarnojevićnek a szerzeménye, holott mint tényről erről nincsen szó. A naplót ugyanis talán Peter Rajic írta – azért bizonytalan ez is, mert a betegágya fölött a barátok tréfás német nyelvű táblája lóg: "Neve: Peter Rajic; rendfokozata: ágyúőtltelék; vallása: görögkeleti; családi állapota: nőtlen; életkora: 23 év; foglalkozása: királygyilkos; diagnózisa: tuberkulózis." Mégis azt kell mondanunk, igaz Čarnojević figurájának ilyen hangsúlyozott, szinte kizárólagos szerepet adni, mert személye elsődlegessé válva átítatja a mű világát. A széthulló, értelmet nélkülöző élet Čarnojević személye által be tud kapcsolódni abba az örökkévalóságba, amit talán csak egyedül neki sikerült megtapasztalnia a maga valóságában, amit csupán Čarnojević élt meg. Az ő életének valósága, a létezés értelmessége húzódik végig az értelmetlen élet függőnye mögött, de ez csak annak az embernek a számára érzékelhető, aki képes őt elfogadni, képes azonosulni Čarnojevićtel. Crnjanski az elbeszélés lírai hősével egyetemben erről a tapasztalatáról tesz tanúságot, arról, hogyan tud bekapcsolódni Čarnojević révén az élet szövetén áttörő, de attól független, ahhoz képest transzcendens, vagyis az életből le nem vezethető, abból ki nem következtethető, arra direkt módon nem ható, de azt mégis megalapozó igazságba.

Čarnojević az értékekből kiábránduló, tehetetlenségükbe süppedő, de ugyanakkor mégis az igazra vágyó "fáradt bécsi ifjúság" körében jelenik meg. Világuknak képmutatását látva, a megváltás igényével fellépő fiatalok vakon bízva a szó teremtményében találják ki sajátos üdvözlési, bemutatkozási formáikat: "Csendben vettük le a kalapunkat, beléptünk, s mindenki a maga szokása szerint köszönt. S miközben kalapunk alól előlobogott hosszú, fekete hajunk, egymás után hangzott fel: népdal, uraim!, vagy: praeraffaelizmus, urak!, avagy: szindikalizmus, uraim! Ki-ki a maga módján köszönt." (69.o.) Törekvéseik nevetségességét, de ugyanakkor a mögöttük húzódó igénynek – az igazságnak az életben történő megjelenése, az utána történő szívből jövő vágyakozás – a tisztaságát jelzi a megértő önértékelés: "A szülőföldünkön gyűlöltek minket, de mégsem mi voltunk a legrosszabbak.

Csupán nevetségesek voltunk és fiatalok, ó, olyan nagyon fiatalok. Meg akartuk váltani a világot. Emlékszik-e, miféle bolondságokról beszélgettünk? S mindig minden beszélgetés Oroszországgal végződött." (69-70.o.) Ez a megértés, az életnek az elfogadása valójában a Čarnojevićet értő meglelt, tapasztalt ember magatartásából következik, annak utólagos, a Čarnojević történetéből következő belátásából ered, hogy tundiillik élet és igazság nem függenek egymással közvetlenül össze, vagyis a világ immanens megváltási szándéka, szubsztanciális felfogása eltévelyedés, illetve ugyanígy nyilvánvaló, hogy az Oroszországhoz fűzött gyakorlati remények az igazság nemértéséből, megmosolyogtatóan banális felfogásából fakadnak.

Čarnojević megjelenését kétszeri kezdés is megelőzi. Először a maga teljes dicsőségében, szellemi nagyságában jelenve meg él az elbeszélő tudatában: "Elmesélek

valamit. Egy emberről, akit nem tudok elfelejteni, s aki édestestvéremnél is több volt számomra. Az egyedüliről. Egy ifjúról a nagyvilágban.” (68.o.) Másodszor pedig mintha megkérdőjeleződne az első bemutatkozás valóságértéke, mintha a lét bizonyosságának szilárd tapasztalata a beteg ember individuális magára maradottságának következményeként jelentkező álomlátás lenne csupán: “Fekszem, s csupán a borongó háztetőket látom. Ma kétszer világították át a tudómet, s így filozófikus hangulatban vagyok, kedves barátom. A többiek pedig jórészt halottak. Feküsznek, békésen feküsznek a föld alatt, egyesek északon, mások meg délen, egyesek keleten, mások nyugaton. S miért, kedves barátom? Ó, el akarom mesélni neked egy álmomat, hogy elaltassalak, habár tudom, hogy most te is fekszel valahol, és nem tudsz aludni. Ma kétszer világították át a tudómet, és szentimentális vagyok.” (70.o.) Azt hiszem azonban, hogy valójában nincs szó ellentmondásról, csupán arról, hogy az (értelmetlen) élet oldala felől nézve Čarnojević csak álom lehet, de ugyanakkor az élet értelmét (“Mire volt a mi fiatalságunk?”) kereső ember azt – az értelmes életet – csak álmában ragadhatja meg, abban fedezheti fel. Arról van szó, hogy élet és igazság, az elbeszélő és Čarnojević szellemi találkozása valóság és álom bonyolult (nem pszichikai) kapcsolatán keresztül érzékeltethető. S az álomra utalás azt is jelenti, hogy el kell vonatkoztatnunk a valóság fizikai összefüggéseitől, hogy Čarnojević alakját – bár ő is a többi emberhez hasonlóan élt – véletlenül se kössük a jelenségek világához, hiszen akkor egyszerűen csavargónak vagy örültnek kellene őt mondanunk.

Egész külső megjelenése elválasztja a többiektől, kiemeli őt környezetétől: lábai karóhoz hasonlítanak, s nem taposnak a földbe, hanem szinte éterivé téve járását, száll a levegőben. Mi más lenne ez a szürrealisztikus látásmód, mint a szellem megjelenítése! S bár rongyosnak nem mondható, mégis nehéz ruhája színét megmondani. Egyetlen dísz tengerész ruháján az egyetlen aranygomb, az ő arany múltja. Hangja zavaros és bársenyos. S mintegy a vele való találkozás, gyakori együttlét őszintévé teszi az elbeszélőt: “Megtanultam tőle, hogy őszintén beszéljek.” (81. o.) – mondja. Alkalmazkodva a többiek szokásához, ő Polinéziaként mutatkozik be: “Úgy tetszett, mintha hosszú, cingár, pipaszár lábai nem is a földön járnának, mintha a föld felett lebegett volna. Nem volt toprongyos, s mégis, nadrágja színét sohasem tudtam eltálatni. Fölötte fekete tengerészkabát, rajta egyetlenegy aranygomb, »az én arany múltam«, szokta mondogatni. Hangja szomorú volt és szelíd. Tőle tanultam meg az őszinte szót. Csendesen az asztalhoz lépett, és köszönt: – Polinézia, urak!” (71.o.) Mint később látni fogjuk, bemutatkozása nem különcködés, nem a polgárpukkasztó magatartás kelléke, az élet üres színességével való elégedetlenség kifejezése, hanem személye mélységének, az örökkévalósággal való közösségének a megmutatása. Nagyon jól érzékelteti életnek és örökkévalóságnak az egymás mellettiségét a Čarnojevićhez való kétféle viszonyulás. Míg az elbeszélőt magával ragadja, lenyűgözi annak személye (“Én már rég hozzászoktam a diákokhoz, színésznőkhöz és cmagoracokhoz, akik velünk barátkoztak. Mindenféle népség akadt közöttünk. Most mégis csodálkozva megfordultam. Azt hittem, valami költő, mert elég sok költő volt közöttünk.” – 71. o.), akinek szeme őt az égre emlékezteti, addig a környezet csak egy nagybélú ingyenélőt lát benne: “Halkan megkérdeztem egy mellettem ülő jogászt. Hát ez miféle? – Valami dalmát nagybélú semmirekellő, ne adj kölcsönt neki.” (71.o.) Vagy míg az elbeszélő és Čarnojević között a személyes kapcsolat csodálatos biztonsága, magától értetődő elevenisége jön létre (“Rám pillantott, az ismeretlenre, csak rám nézett, s a szeme kristálytisztán ragyogott; az égboltra emlékeztetett.” – 71.o.), addig egészen más, “objektív” viszonyok léteznek az élet színterein, a külső világban, amit a joghallgató által kutató Dušan törvénykönyve és valamiféle ediktumok közti viszony érzékeltet. S megkezdődik a Čarnojević

világával történő azonosulás is. Míg a lázadó fiatalokat csupán formai jegyek, az életnek az értelmetlen elutasítása köti egybe, ami csupán az unalmas különködésben nyilvánul meg, addig az elbeszélőt örömmel tölti el a Čarnojević személyében való megmerítkezés, ami a felfedezett hasonlóságok fölött érzett örömben, azok elfogadásában nyilvánul meg: "Mifelénk semmi sem volt csodálatos. De ennek a ruháját megcsodáltam. (...) Akkoriban én csak a korinthuszi oszlopokról és a hazaszeretetről beszéltem. Elcsodálkoztam szép, szelíd és tiszta arcán; egyetlen ránc sem volt rajta, egyetlen korhely árny sem." (71-72.o.) A kettőjük közti hasonlóságot nyugtázza Čarnojević is, ő azonban nem a külső jegyek, a ruha és a színek egymásra emlékeztető voltáról, hanem az útonlevés egzisztenciális azonosságáról beszél: "Kezet nyújtott, és így szólt hozzám: – Maga rám hasonlít, csak nincs maga is úton?... segítsen ki egy kis kölcsönrel, kérem... – Kezei reszkettek, tele sebhellyel, anyajeggyel, piszkosak voltak, s görcsösen összehúzódtak a csomós erek hálójában. De elválasztott haja kedves volt és szelíd, akár az ódon arany." (72.o.) Azt kell mondanunk, hogy nem a megszokott hasonló problémát bontakozik ki Crnjanski művében. Nem arról van szó itt, hogy a hős, a ráneheződő terheket képtelen lévén elviselni vagy összeroppan, vagy állandóan rosszabbik énjével kénytelen szembekerülni. Ezekre találunk példát mondjuk Dosztojevszkij műveiben – gondoljunk csak Raszkolnyikov-Szvidrigajlov kettősére, vagy Ivan Karamazovnak és az ördögnek a híres jelenetére a *Karamazov testvérek* c. regényben. A *Čarnojević naplójában* nem megkettőződésről, hanem inkább az azonosságtudat kibontakozásáról van szó. Ezt az azonosságtudatot jelzik az előbb említett, az életszituációkban megnyilvánuló hasonló helyzetek. Ilyen például az anyához való viszony: Čarnojević anyja ugyanúgy mosta a padlót, ugyanúgy élte alázatos életét, mint az elbeszélő – ez is kettejük együvé tartozását jelzi: "S mégis, kedvesem, milyen szörnyű volt az, amit az édesanyjáról mesélt. Szegény asszony folyton padlót mosott és síkált. Nagypapa, apja, a fivérei valamennyien részegek voltak, borzasztó volt hallani, hogy a családban egyedül ez az asszony dolgozott, padlót súrolt, eltartotta, s ébresztgette őket hajnalban mámorukból. Ő fizette ki az adósságukat, ő iskoláztatta a fiát; az édesapja irnok volt. Amikor anyja ősz hajáról beszélt, nekem úgy tetszett, álmodom, annyira hasonlított az édesanyámhoz. Ó, sosem tudom ezt az asszonyt elfeledni. Az az asszony sohasem volt szerelmes, őt senki sem cirógatta, ütötték-verték, csalták-ámtgatták, ő pedig egyre csak a padlót síkálta. Édesapja jókedvű ember volt, akárcsak az én apám." (74.o.)

A két nő életének "jutalma", szenvedésük, alázatosságuk értelme fiaik egymásratalálásában mutatkozik meg. Ezt még tovább gazdagítja az a tény is, hogy ezek a motívumok lényegében, önélettrajzi ihletésűek, azaz a közösségvállalásba maga a művet író Crnjanski is bekapcsolódik, amikről a mű, ill. a *Kommentárok* összevetése tanúskodik.

Crnjanski így emlékezik anyjára: "Marina, az anyám, nagyszemu lány volt, térdig érő hajjal, még akkor is, amikor már megöszült. Édesanyja korán meghalt, az apja pedig olyan szigorú volt hozzá, hogy a pancsovai városházán, amely még ma is áll, neki kellett felmosnia a városi kapitány lakása előtti kölépcsőt. Még télen is. Térden csúsza. Egész életében sokat szenvedett, s meghalt, mielőtt hazatérhettem volna külföldről." (M. Crnjanski: *Kommentárok az Ithakához*. ford. Kacziba Ágnes. In: Miloš Crnjanski és a szerb kultúra. Szeged, 1993. 157.o.)

Az elbeszélőnek és Čarnojevićnek az azonosulása tulajdonképpen akkor lett teljes, amikor mintegy álomszerűen az elbeszélő a főléje hajló Čarnojevićban a maga arcvonásait véli felismerni: "Igyekeztem elaludni, de nehezen ment, ő egyre suttogott, s minduntalan, mint valami tükörben, fejem fölött a saját arcomat láttam. Különös éjszaka volt." (76.o.) Ebben az önazonosságban érteni lehet azt is, hogy Čarnojević az elbeszélés lírai hőse könyveiből

tanított, s nem kell magyarázni, azon töprengeni, honnét is kerültek azok Čarnojevičhez, mint ahogy azt az elbeszélő teszi.

A lírai hősnek Čarnojevičben való önmagára ismerése lényegében személye, énje szellemi valóságának megtapasztalását jelenti. Ennek gazdagságát, tisztaságát, éteriségét hivatott kifejezni az a szimbolikus értelmű színvilág, Čarnojevičnek a tengerhez és az ég felé történő vonzódása, amivel története kapcsán állandóan találkozunk, melyek ott motivikusan ismétlődnek: "Folyton az égről mesélt. Nyugodtan üldögélt a fedélzeten vagy fel s alá járkált, meg-megállt, és a tengerre meg az égre bámult. A fiatalságra gondolt, és oly kuszán beszélt, akár az én életem. A tenger itt zöld színű volt, olyasféle, mint a tavaszi fű; sokáig suttogott erről a színről. Aztán megint holmi piros csikokról beszélt, melyek az égen voltak, és azt bizonygatta, hogy ezek a csikok mutattak neki utat, s hogy azokat nézve sírt örömeiben, pedig addig soha nem sírt. Mindez olyan különös volt, én azonban azt gondoltam, hogy elaludtam, pedig felriadtam, s láttam őt, amint gyertyával a kezében ott áll előttem, s miközben az arcomba világít, azt suttogja: – Az ég, az égbolt." (77.o.)

Čarnojevič úton levése, történetének felidézése lényegében az önmagára lelt személy és az élet (az értelmetlen élet) közti határozott különbségtevést, s egyben az én szellemi valóságának mindenek elé helyezését ábrázolja. Ezt a kettősséget láthatjuk az amerikai lánnyal történő találkozásában, látásmódjuk különbözőségében is.

A Kairóban a gazdag amerikai nő mellé gavallérként rendelt tengerész nem csupán műveltségével, kellemes modorával, tánckészségével ragadja magával az asszonyt, hanem különös gondolataira is felfigyel az: "Azt állította, hogy bármit cselekednek, valahol a távolban, egy szigeten, nyomot hagy maga után. Amikor pedig azt mondta a hölgynek, hogy szenvedélyes mosolyától most Ceylon szigetén egy vörös virág erőt nyer arra, hogy kinyíljen, az asszony a távolba nézett, és elmerengett.

Nem hitte, hogy minden cselekvésünk ilyen messzire hat, s hogy erőnk ilyen határtalan. A férfi azonban már csak ebben hitt." (78. o.) Természetesen nem az emberi pszichikum immanens erejéről beszél Čarnojevič, nem a gyakorlat átformálásának korlátlan lehetőségeiről, az emberi lélek, gondolat távolba ható erejéről. Ha így lenne, akkor ő babonás volna, s ha az amerikai asszony így értette gondolatait, akkor joggal utasította el őket, joggal nem hitt az emberi erő végtelenségében. Čarnojevič tovább folytatja okfejtését: "A szálloda szalonjában, a pálmák alatt arról beszélt az asszonynak: nem hiszi, hogy valakit meg lehet ölni vagy szerencsétlenné lehet tenni; nem hitt a jövőben; azt mondta, hogy a testi gyönyör nála az égbolt színétől függ, hogy nem hiába élünk, ó, nem hiába, hanem a mosoly kedvéért, amellyel ő a növényekre vagy a felhőkre mosolyog. Azt mondta, hogy cselekvései egy piros fától függenek, amelyet Khiosz szigetén látott." (78. o.) Tengerész lévén, tapasztalhatta, hogy az embert meg lehet ölni, erre utal a műben többször előforduló ágyúmotívum is. De Čarnojevič nem a fizikai élet elpusztíthatatlanságáról beszél, hanem az ember szellemi realitásának sérthetetlenségéről, a személy örökkévalóságáról, ami ténylegesen az élet fölött van – ezt jelképezi az is, hogy Čarnojevič többször is ágyúyn ül, vagy éppen szembenéz velük. Ugyanúgy nem lehet senkit szerencsétlenné tenni, hiszen a személy mint szellemi valóság nem függ fizikai környezetétől. Az élet jobbátételét jelentő jövőben sem hitt, hiszen az ember valósága nem a dolgok világában nyeri el értékét, hanem a személy megmutatkozásában. Čarnojevič az ember szellemi létszféráját áhítja, gyönyört számára az abban való részesedés jelent, s ennek a világnak a felidézését hivatott kifejezni a zöld, a kék, a vörös szín, a fa, a fű, a víz, s mindenek előtt az ég képe. Énjének ezen új térben és időben való elvegyülése olyan csodálatos, olyannyira az igazságban van, hogy teljesen érthetetlenek számára az immanens világ, az élet

jobbátételére, a szociális körülmények javítására irányuló erőfeszítések, hiszen az ember valóságos élete szerinte nem a turbináktól, hanem egy fától függ: "Az amerikai konzul személyesen jött egyszer, egy illatos, kétségbeesett levéllel a fedélzetre. Az ő válasza azonban rideg és nevetséges volt.

Azt mondta: sem gondolatainknak, sem cselekvéseinknek nem vagyunk urai, s hogy ő egy öreg asszony lekötöztette, akit ott temettek el valamelyik dalmát szigeten, s hogy a világon senki mást többé nem szeret. Nevetése gonosz volt és rekedt, szeme pedig úgy fénylett, mint a parázs. Én csupán hallottam, amint nevet, s ez a nevetés átdöfte az álmomat. Az amerikai konzulnak azt mondta, hogy mindaz, amit Amerika cselekszik, hiábavaló, s hogy egy nép jövője nem óriási turbináktól függ, s nem is a munkától, hanem egy távoli sziget partjainak kék színétől. Dühösen támadta a trösztöket, s valami nevetségeset mondott az emberiség ellen, azt mondta, hogy a mosolya, így, a tengereken keresztül, többet segíthet a New York-i szegényeken, mint ötmillió, s valamennyi kórház, amelyeket az az egyébként vastag bokájú hölgy (ez persze nem tetszik neki) lopott pénzen épített." (80-81.o.) Haragja nem az élet ellen irányul, hiszen egész eddigi élete azt mutatja, hogy az életet Čarnojević nem tagadja meg. Élet és az igazságban lévő emberség éles szembeállításáért történik meg, azért utasítja el az emberi tevékenység eredményeit már-már elvakult módon, s képtelen érzékelni azok pozitívumait, a mélyükben meghúzódó emberi jelenség kibontakozását, mert az igazság oldaláról nézve nyilvánvaló, hogy a praxis – legyen az bármilyen jószándékú is – nem vezet el az emberi jelenséget szemlélő magatartáshoz. Így teljes mértékben érthető az az elementáris fölháborodás, amely a pragmatista látásmód ellen irányul Čarnojević részéről. Másrészt viszont az emberi tevékenység eredményeit, az emberi erőfeszítéseket méltányoló, a civilizációs eredményeket is elismerő, a Nyugat világát nem szívesen elvető elbeszélő érzékeli azt is, hogy mennyire nevetséges Čarnojević érvelése, s mennyire emberség ellenessé válik, amikor az ő szemlélődését, az emberi jelenségben való megmerítkezését egy síkra helyezi a gőzturbinákkal. Ugyanakkor az elbeszélő érvelésében jókora ironiát is láthatunk, ami Čarnojević haragjának jogosságát erősíti meg. Ez az ironia az igazság iránt érzéketlen, azt befogadni képtelen, kizárólag a praxison alapuló világot illeti, amelyik az emberiséget az emberséggel azonosítja. Ez az ironia egyben önironia is, hiszen hogyan fogadhatná el a magát Čarnojević barátjának tekintő elbeszélő gyakorlat és humanitás egybevetettségét. Čarnojević végeredményben az amerikai nő "szerelmét" utasítja vissza rendkívül határozottan azért, mert míg az előbbi azt pusztán az élethez köti, addig Čarnojević szerelemnek önmaga megtalálását, személyisége jobbik énjének a kibontakozását tartja. Erről a nő mit sem tud, hiszen – még ha adott esetben az elutasítást megélve érthető módon is – ő kincsének elvesztésekor elsorvad, vagyis a szerelmet nem a szellemi valóság realitásaként, feltárulkozásaként éli meg, hanem azt a kölcsönösségben látja, addig Čarnojević a maga szellemi pozícióját tisztán érvényesítve, azt az élet elé helyezve utasítja el az emberi jelenségnek az emberi kapcsolatokon keresztüli immanenciába zárásának a lehetőségét. Bár az élet, a világ oldaláról nézve döntése örültségnek tűnik, hiszen a világ nélkülözi a létét megalapozó igazságot, belőle (a világból) az (az igazság) nem következtethető ki, de ugyanakkor valamit a világnak is engednie kell eukleidesi logikájának vasszigorából, be kell látnia, hogy Čarnojevićnek mégsem ment el az esze: "Szelid válaszai és különös szemei arról győzték meg az orvosokat, hogy nem bolond, de beteg. Hallotta, hogy cirkálója Szingapurbán van, és utána utazott." (81.o.)

Nem, Čarnojević nem örült meg, egyre inkább az égbe szeretett bele, egyre inkább a létet megalapozó igazság vonzásába került. Az embereket nem vetette meg, tisztaságát ők nem bírták elviselni. Valójában emiatt gúnyolták ki társai, emiatt csúfolták és ostromozták, de ő

mindent szelíden eltűrt. Az igazságban élve, de a világot elfogadva tudott a világ eseményeire figyelni, ezért volt gondja mindenre: "Ágyúján üldögélve a fedélzeten, a csillagos éjszakákon, a tenger síkján, amikor az égen és a végtelen vizen kívül semmit sem látott, ő volt a világ ura. Mindenre volt gondja. Mexikóban felkelés volt; Oroszországban a cár ellen készülő merényletet lepleztek le; Chicagóban a munkások barikádokat emeltek. Mindenre volt gondja, s az éteren át, miközben az égbe bámult, mosolyát küldte szerte. És minden szívének óhaja szerint teljesült. Úgy tetszett, hogy a világon minden az ő mosolyától függ, aminthogy ő is a tengerentúli piros növényekhez volt láncolva, anélkül, hogy tudta volna." (82-83.o.) Az eseményekbe azonban nem avatkozott bele, nem oldotta meg az ottani ellentéteket, hiszen ő az élet fölött áll, személye függetlenedett az élettől, így felelősségvállalása szabadsága megnyilvánulását jelenti. Čarnojević nem tudta már mi a jó és mi a rossz, azaz a világ dimenzió nélküli morális problémáin felülemelkedve mindent a "vörös éghez", a létet megalapozó értelmet megmutató, s neki vigaszt adó igazsághoz mér, viszonyít: "Nem tudta többé, mi a jó és mi a rossz, és mindent az égbolt pírjával, annak vigaszával mért. A távolból így volt rettentő hatalma az eseményeken, a kedvese fölött és szülőföldje felett, s minden fölött, ami szívének kedves és drága volt. Mozdulatlanul, szelíd és homályos mosolyával és gondolatban a távoli szigeteken élt." (83.o.)

Čarnojević elkötelezettsége, igazság iránti önátadásának őszinte vágya a legtisztábban Szumátra szigetén mutatkozik meg. Találkozása Helával, az amszterdami kereskedő lányával, a tiszta, egyszerű színek – a ház fehérsége, a tenger vizének kékje – rágyakorolt hatása, a lány tekintetének anyjára emlékeztető tisztsága mind az élet fölötti éteriség iránti elkötelezettségét jelzik. Szerelme nem az érzékek, az ösztönök tobzódásában, a vágyak kielégítésében mutatkozik meg, hanem egy fatörzs színének érzékiségében: "Gyakran megtörtént, ha a lány a holdfényben öleléssel várta, ő egy piros fatörzset vett észre, ehhez símult, és szenvedélyesen csókolgatni, becézni kezdte. A lány pedig félrehúzódott és sírt" (84. o.) A szerelem kivirágzását az életben férfi és nő kölcsönös viszonyában látó Hela érthető módon vonul félre zokogva a számára felfoghatatlan, a szerelmet a férfi és nő kapcsolatán kívül megtapasztaló Čarnojević viselkedését látva.

S Čarnojević egyre inkább elszakad az élettől, anélkül, hogy szembefordulna vele, lázadna ellene, nem tudta, mi a jó és mi rossz, semmiben nem hitt már, csak valamiféle kék partokban Szumátra körül. Tudta, hogy az élet nem mentheti őt meg, nem válthatja őt meg, ezért nem is tartotta vissza az életben semmi. Csak akkor volt jó neki, ha éjszaka a fedélzeten rámosolygott egy messzi, fehér fára ő, aki az égbe volt szerelmes.

A világ nem érdekli, Sidney, a kikötők kavalkádja, Teneriffe, Solun értelmetlenségét a mögöttük lévő ég, a körülöttük lévő tenger kéksége ellensúlyozza. Az emberi létezésben mindkettőnek megvan a helye, Čarnojević az utóbbit választva fájdalom nélkül, az önmagára találás csodájában tudja itthagyni ezt a világot: "Érezte, hogy meg fog halni, s hirtelen fejfelé lefelé zuhanni kezdett.

Azzal vigasztalta magát, hogy helyette holmi vörös fenyők fognak élni, telides-teli szépséges kakadukkal, egy távoli szigeten. Amikor pedig elmosolyodott, eszébe jutott, hogy most távol, nagyon távol valaki sír utána. Azok felé fordult, akik az asztal körül ültek, amelyen egy pörgettyű és aranypénzek forogtak és kezeit a magasba emelve kiabálni kezdett: – Uraim, mosolyogjanak, lehet, hogy valaki Szumátrán megérzi. – Aztán holmi korinthuszi oszlopokról kezdett beszélni, és érezte, hogy meghal. Elesett, és mindannyian köréje csődültek. Igen lázasan még egyre a jegenyékről beszélt, vörös növényekről, amelyek helyette élnek; egy fekete tengerészköpenyes öreg lelkész lépett hozzá, és megkérdezte: katolikus-e, ő pedig azt

felelte: – Én szumatraista vagyok.” (88. o.) Önmeghatározása nem lázadás, nem hagyományainak a felrúgása, ill. a keleti egzotikum utáni vonzódásnak a kifejezése, hanem személye szellemi valóságának a beteljesedése.

Čarnojević és a naplót író elbeszélő nem hasonmásai egymásnak. Čarnojević nem is fiktív, álombeli személy csupán, nem a lírai hős romantikus kivételése, akinek éterisége, tisztasága felé az elbeszélő reménytelenül törekszik, hanem az elbeszélő legvalóságosabb énje, láthatatlan személyének megtestesülése, kulturális meghatározottságának a vállalása a szó legszorosabban vett értelmében, ugyanis a szerbség önmeghatározási igénye a Čarnojević pátirárka nevéhez kapcsolódó áttelepüléssel vette kezdetét. Az elbeszélő önmagát Čarnojević történetében érti meg legteljesebben, mutatja meg magát a legadekvátábban, benne látszódik énjének örökvényusége, személyének halhatatlan volta. Énjének ezen reális valósága képezi a mű líraiságát.

Bár a regényt a fenti értelemben vett líraiság teljes mértékben áthatja, ettől teljesen függetlenül, vele párhuzamosan létezik egy másik világ, az élet színtere, az emberi tevékenység történéseinek a helye. A – lírával ilymódon szembeállított – regényvilág a lírai hős, a naplót író én számára azonban egyedülálló módon sosem válik elsődlegessé, míg a többi szereplő számára csak ez utóbbi létezik. Az elbeszélő Crnjanski teljesen szabadon, saját akaratából az énjét megmutató, tartalmazó szellemi világot választja, anélkül, hogy megtagadná vagy elutasítaná az életet. A hősnek ebben a szabad döntésében értelmezhető, tartható értelmesnek életútja, hiszen a szellemi természetű személy realitását nem ismerő világ szempontjából az végtelenül szegényesnek, betegségbe hajlónak látszik.

Életnek és a szellem valóságát megtestesítő igazság elválasztását egy példával, hasonló probléma felvetésével szeretném megvilágítani.

Köztudott, hogy a keresztény társadalmak történelmében a legújabb kor kezdetén történt meg állam és egyház korszakjelentőségűnek tekinthető szétválasztása. Ezzel a lépéssel tették végérvényesen nyilvánvalóvá a nyugati társadalmak felnőtté válásukat, ill. látták be azt, hogy tekintélyi, morális alapon az életet megszervezni nem lehet. Csak zavart okoz a közéletben, ha a gyakorlati megfontolásokat igénylő lépéseket a morális szempont hatása alá vonjuk. Mindjárt meg is kell jegyeznünk, hogy a Nyugat ezen lépése távolról sem jelenti az erkölcs elutasítását, a vallás félretételét, mint ahogy az a Kelet számára tűnik. Arról van csupán szó, hogy az életnek az erkölcs alól felszabadítása egyben az erkölcsöt is mentesítette az élet terhe alól. Így mindenféle kényszer nélkül megkezdődhetett élet és vallás szabad, belátásokon alapuló egymáshoz igazítása. Ebben az egymáshoz csiszolódásban nagyobb szerep jutott az élet számára, de a vallás sem vonult vissza elefántcsont tornyába, nem zárkózott el az élet elől, miközben tisztaságát igyekezett megőrizni.

Állam és egyház, élet és vallás, test és lélek pragmatikus szempontú szétválasztása nyilvánvalóvá tette, hogy az államnak nem lehet az egyház az alapja, vagy az életet nem lehet kizárólag vallási-erkölcsi normák szerint megszervezni (ami nem jelenti ezek tagadását). Mivel ez a szétválasztás az élet felől kezdeményeződött, következménye az lett, hogy megerősödött a vallás immanenciába zártsága éppen a fent említett egymáshoz csiszolódás igényének következményeként. Vagyis a vallás – érthető módon – az élet jobbátételét elősegítendő mostmár szabadon, gyakorlati szempontoktól nem terheltén, az élet problémáira figyelve háttérbe “szorítja” szabadsága kibontakoztatásának másik, valódi lehetőségét, léte szellemi alapjainak megvilágítását.

Crnjanski az életet békében hagyja. Neki nem feladata, mint ahogy hősének sem, az élet jobbátétele, a test és lélek harmóniájának a megtalálása, az emberiség üdvének a

biztosítása. Állandó útonlevésében az igazság iránti elkötelezettségének, üdvözlésének története, életnek és igazságnak, időbelinek és öröknek az egyre meggyőzőbb, határozottabb elválasztódása bontakozik ki. Ebben a folyamatban az élet nem az ostromozás tárgya, amit át kell alakítani, hanem a hős tudatán keresztül megjelenő áramlat, ami hol közönyt, hol haragot, hol megértést, hol egyszerű tudomásulvételt vált ki belőle. Ha az élet minden jelenségét nem is, néhányat – úgy, ahogy az a lírai regény hőse számára megmutatkozik – szeretnék kiemelni.

Amikor az elbeszélő rögtön a regénykezdő mondatban megállapítja az élet értelmetlenségét, ezzel azt állítja, hogy az értelmet nem az életben kell keresni, az élet nem biztosítja, nem nyújtja az emberlétet megalapozó értelmet. De ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy az értelemnek az életben nem kellene megmutatkoznia. A mű lírai hőse tehát nem az élet létalapozó entitását várja el, hanem a létalapozó igazság életbeli érvényülése után áhítozik, az értelemnek az életben való megtapasztalását, láthatóvá válását kívánja teljes szívéből.

Mivel az életben nem válik láthatóvá az értelem, ezért ebben a világban csak a pusztá tények léteznek. Így a naplóforma dátumozása ("Június volt. Vidám nap, Vid napja." 8.o.) remekül adja vissza, érzékelteti az életnek ezt a tényszerűségét. Ez az üres pontosság jellemzi a Bécsben valamilyen módon elkülönülő, de igazi szellemi közösséget mégsem alkotó, csak *formailag* (nyelvében, vallásában) egységes szerb közösséget is. Mennyire jól érzékeltetik ezt a széthullottságot a szertartáson csak testben jelenlévő férfiak, vagy az evangéliumot ki-be hordozó pópa képe, ill. a beszélgető asszonyok felvillantása; a "csendet" csak a perselypénzek csörgése töri meg: "Lementem a mi kis templomunkba, ahol a hölgyek, mihelyt valaki beteszi a lábát, menten hátrafordulnak. A pap felkapta az evangéliumot, ide-oda forgatta, felemelte, kivitte; a hölgyek halkan társalogtak, az urak pedig pénzt csördítettek a tálcára." (6.o.)

Az élet színes kavalkádja, a Vid napját ünneplő tömeg is mint tény jelenítődik meg. A fény, a vidámság, illetve annak másnapi pandanja, a háború kirobbanását nyugtalanul tudomásul vevő és Bécs elhagyó sokaság nem nagyon különbözik egymástól, mint ahogy a püspök hűségesküjének, ill. az otthonokban elrejtett Dušan cárképeknek sem kell nagy jelentőséget, s főként nem "rejtett" értelmet tulajdonítani; az élet szempontjából mindkettő érthető: "A templomban a püspök a császárhoz való hűséget dicsőítette, a házakban pedig elrejtették az ikonokat és Dušan cár képeit." (7.o.)

A háború kegyetlenségei, értelmetlensége, az élet tényszerű halmaza inkább nevetséges az élet és igazság szempontját egymástól elválasztó hős számára. Nem cinikus, amikor nevetségesnek tartja a háború "rendszabályait", "óvó" intézkedéseit, a "gyanús" személyek begyűjtését: "Később egy udvart láttam, telides-teli papokkal, férfiakkal és asszonyokkal. Ó, milyen nevetséges volt. Orrunkat a falhoz kellett nyomnunk, és így kellett hallgatnunk. Így álltam ott estig." (7.o.) Ironikus viszont az a megjegyzése, amikor megveretéséről beszél: "Azután ütöttek-verték. Ó, ez sem fáj. Sok regényt olvastam, és gyakran gondoltam Dosztojevszkij katorgájára. Később ismét arcul vertek." (8.o.) Egyszerűen arról van szó, hogy nem törődik az élet *tényeivel*. Ez részéről persze nem jelenti azt, hogy a háború, a háború borzalmi megengedhetőek. Egyszerűen ezek értelmetlenek, mert nem alkalmasak az emberi jelenség megmutatására, s aminek nincs értelme, sokat nem érdemes rá figyelni. A mű ezért felülemelkedik a politikai röpirat, pamflet időhöz kötöttségén. Nem véletlenül írja azt sem, hogy "holmi árnyak közé telepedett le" (8.o.), hiszen a tények világában az ember csak mint árnyék szerepelhet.

Az élet eme teljes kiüresedtségének – amely a háború kirobbanásához, e tartalmatlan formák széthullásához vezetett – a megnyilvánulása a város kihalása,

fürdőhelyekre vonulása, az említett templomi szertartás formalitása. Nincs az életnek olyan területe, amelyben valamelyest megnyilvánulna az öröm, a hála, az odaadás, a vigaszt kereső bánat. Nyoma sincs itt az élet értelmességébe vetett hitnek, az emberi kapcsolatok, érintkezések csupán a megszokott udvariassági keretek között mozognak. Azonban míg korábban – mondjuk Jakov Ignjatovicnál – ezek elegendőnek mutatkoztak az élet elevenné tételéhez, vagy legalábbis a hétköznapi dermedt világán át-átsillant az emberi melegség (bár már ez akkor is az elmúlás felé hajlott), addig mostanra az élet civilizált keretei közepette csupán az értelmetlen élet mutatkozott meg. Igaz, az *Örökös vőlegény* hősné, Šamikának a lánykérései eleve kudarcra vannak ítélve, de menyasszonyjelöltjeivel való találkozásai mégis tele vannak derűvel, melegséggel, megértéssel, humorral. Crnjanski lírai hősné házassági útját viszont végig a pusztai életbe süppedtség kíséri.

Anyja temetése után a nagynénik elhatározták, hogy megházasítják rokonukat. Először a papok házába jutott be. Mindenütt az üres testiséggel találkozik, a papok által témaként felvetett katekizmusproblémát szinte észrevétlenül nyomja el a tompaságnak az ábrázolása: "Halkan, mosolyogva az új magyar katekizmusról beszéltek, melyet rájuk akarnak tukmálni, s nehezen és hízottan ereszkednek a puha székre. Feleségük mindig kigombolt blúzban ült, s rendetlenül nyakukba lógó hajuk tele volt hajtűvel." (44. o.).

A papnék sem jobb a férjeiknél. Kedvességüket ápolatlanságuk rontja le ("Engem először ellágyított szívélyes mosolyuk s a kezük szorítása, később azonban újból erőt vett rajtam a rettentő, mélységes unalom, s megbámultam piszkos körmű kezüket." – 44. o.), sikamlós kétértelmű megjegyzéseik pedig lelkük ürességét tárja fel. Miután banalitásba torkolló kényelmetlen helyzete után a férfiak igyekeznek a lírai hőst vigasztalni, az élet elfogadása, a benne fellelhető öröm megnyilvánulása iránt azonban érzéketlenek lévén, pusztán közönségességük kinyilvánítására, közönyük megmutatására képesek. Joggal konstatálja az elbeszélő, hogy az emberi jelenség ebben a világban csupán lélektelenül vagy árnyak tömegében villan fel: "A sötét és súlyos testű férfiak mindenről bölcs lenézéssel beszéltek. (...) Legszívesebben a parasztokról beszéltek. (...) Nehezek voltak, mint az ökrök, ezek a parasztok, akik a történetekben előfordultak. Cselekvéseikben és családjaikban ostobák, olykor szellemesek, kapzsiságukban és földszerzésben pedig szívósak és erősek, mint a fenyőgyökér (...) serdülőfélben lévő gyerekek, akik félmeztelenül hancúroztak a szalmában, kicsiny fivérek és nővérek, akik nyomorúságos és fajtalanokodó játékokat űztek. – Hiszen mindenütt így van – nevettek. A szentek elképedve néztek le a tisztára meszelt falról, s ostoba pofák járták körül a birkanyájukat meg a fatönköket. Szavaikban, melyekben beláthatatlan kukoricaföldek és tarlók éltek, egyetlen kedves kép sem fordult elő; az alacsony házakban pedig csak árnyak látszottak, az állatok árnyainál is rosszabbak." (46. o.)

Nem jobb a menyasszonyokat ajánló kereskedőházak világa sem. Minden megnyilvánulásukat a kimerültség, élettelenység, a szépség hiánya, az élet gépiessége, egyhangúsága jellemez, a szürkeség, az értetlen ostobaság, a bárgyúság telepszik rá az emberi kapcsolatokra. Értelmetlenné válik a gyermekáldás, üressé az állandó tisztaságra figyelés, szálnalmassá a lesóványodott emberi test, nevetségessé, komikussá a fiatalság megmutatkozása: "Feleségük rendszerint kicsiny volt és sovány; a gyerekekkel, rengeteg sok gyerekkel körülvett asszonyok sóhajtozva fogadtak. Hátam mögött ijedten töröltették a legkisebb porszemet is, a szemem rebbenését is figyelték, s az elmúlt időket emlegették. (...) Csontos, elcsigázott, szálnalmas karjukkal átölelték a gyerekeiket, s gyenge, kiálló csípőjüket friss és pirosposzsgás lányaik mögé rejtették. A lányok nevetséges szoknyái tarkán hullámozottak körülöttük." (48.o.) Mégis – a papok ajkán felidéződő durva, kegyetlen, rideg paraszti világhoz hasonlóan – itt is

megjelenik az elkínzottak, a meggyötörtek, a gyengék irányában megmutakozó halvány együttérzés, a humánus megnyilvánulását jelző líraiság. Figyeljük csak meg, mennyire szépen, mennyi melegséggel idézi föl az elbeszélő a meggyötört felnőttek világát: "Ha zavarba jöttek, s nem voltak képesek megmondani, mi is az a Balkáni-szövetség, bánatosan néztek rám. Egész életemről megfedekeztem, amelyet nevetségesnek és balgának láttam, és sokáig üldögéltem közöttük. Ők pedig elkínzottan és gyengén, bánatosan és szelíden beszéltek, forró cserepet cipelve magukkal, melyet átfázott bordáikra nyomogattak. Ecetszagot árasztó férjeik pedig csendben léptek be, és hamarosan távoztak." (48.o.)

A líraiságnak ez a megnyilvánulása azonban nem jelenti e világgal való azonosulást, nem jelenti e világ szeretetét, értelmi igenlését. Crnjanski humanizmusa másban rejlik, az ő humanizmusa más, mint mind az író, mind pedig az elbeszélő által nagyra értékelt, s a kisemberrel látszólag teljes azonosságot vállaló, önmagát érte feláldozni kész Dosztojevskij humanizmusa. Míg az orosz író az emberség legkisebb megnyilvánulása érdekében, azt mentve, hősei mögé bújva védi őket, addig Crnjanski prófétai pozícióra helyezkedve lát reményt e világ megújulására. Regényében ugyanis azok a szomorúak szerepelnek, akikhez a *Prológus* (fordította Milosevits Péter) tanúsága szerint a próféta-költő szól, akiknek van esélyük a szabadulásra:

"Otthonom: kocsmá, kupleráj
az élet a földön mindenütt fáj -
csak az optimistáknak nem!
Eladott jogok dalnoka nem leszek,
s nem érdekelnek a szent tehének.
A szomorúakhoz szólok:
a szomorúság mindent betemet."

Azonban ez a megújulás nem passzívan történik meg, nem a hagyományos megváltástörténet, a Krisztus keresztfeszítésével megtört morális rend helyreállításának a sémája alapján – hogy tudniillik a Jézus által megváltott világban nincs tennivalónk, csak a jó érvényesítése –, hanem az az ember szellemi erejének latbavetését, az emberi léleknek az éghez közelítését igényli, a megváltásban aktív részvételt, a teremtető erő kibontakoztatását igényli:

"De: vagy jön az életünkkel valami új is,
s lelkünk egy fokkal magasabbra száll,
az égen, mely, odafönn, csillagosan áll,
vagy velünk együtt dalt, Ithakát, mindent,
elvisz az ördög úgyis."

Ezért távozik el mindenhonnan a lírai hős – bár megszenvedti, látja a megismert világok szellemtelenségét –, ami részéről nem az élet előli megfutamodást jelenti, hanem így, élet és igazság elválasztásán keresztül mutatja meg a megváltás útját, az igazságnak szükségszerűen az élet elé helyezendő szempontját: "Később fáradtan távoztam a papi házakból, ahol menyasszonnyal kínálgattak. Napfénnel átszótt por hullott elém, és én csak mentem. (...) S fáradtan otthagytam őket. – Ejnye, kicsoda bárgyú alak! – kiáltották utánam. S valamennyien menyasszonyt, menyasszonyt kínálgattak." (47-49.o.)

A nagynénik azonban nem engedtek szándékukból. Ha egyszer elhatározták, hogy öccsüket megnősítik, annak úgy is kell lennie. A kiszemelt jelölt a gyerekkori, már elfelejtett játszótárs, Mácá volt.

Kettejük történetében minden az előírt rend szerint megy. A nagynénik előkészítették a találkozást, Mácának is sugallták, hogy jön hozzá a vőlegénye, aki benne mint álmai

beteljesítője él: "Apátlan-anyátlan árva volt, s már réges-rég szeretett engem, és várt rám, vágyakozón." (49-50.o.) Minden a megszokás, az elvárás rendje szerint halad tovább, minden az életnek rendelődik alá, a lélek eseményei teljesen háttérbe szorulnak: "Odakünn esett, s mi hosszan üldögéltünk ebéd után. Nem éreztem jól magam, arcom állandóan duzzadt és sápadt volt. Ki tudja, mi ment végbe a lelkem mélyén." (50.o.)

Mácához mindig valamiféle fáradt, rafinált testiség kapcsolódik, aminek nem kielégítő voltát éppen az elbeszélő árnyalt, ironikus megfigyelései mutatják meg: "Máca nem hagyott. Várt rám, és minden nap eljött. Ez a selyemből és szép húsból öntött teremtség csendben és alázatosan kínálkozott. Sokat hallott »maflaságomról« és titkos, féktelen életéről, s ez felkeltette kíváncsiságát." (50.o.) Persze Máca fölkinálkozása nem a harctéren tapasztalt tizenhárom éves lányok nyomorúságos ajánlkozása; az előbbi élet szülte durva kényszerét az utóbbitól éppen ennek "szecessziós" kifinomultsága, ernyedtsége különíti el. Máca mindent pusztán a testiséghez, az érzékiséghez tud mérni, csak azt képes észrevenni az életben. Ezért érdeklődik csupán a másik "kicsapongó" élete után, abban valami különös, számára ismeretlen – lévén erkölcsös –, nem megengedhetőt látva, aminek megélése neki csak a házasságban adatik meg. Élethez kötöttsége következtében a házasságban mást nem is lát, csupán az érzékiség törvényes kiélésének a lehetőségét. Találkozásaik tele vannak fojtott erotikával, aminek megvalósulása természetesen nem engedhető meg, hiszen akkor a házasságtól már semmi nem várható Máca szerint. Az életcéllá tett érzékiség durva megvalósítása Mácában az "élni, élni" lihegésben ölt formát, ennek jelentését azonban – amit pedig tudni szeretne az elbeszélő – értelmesen kifejezni lehetetlen, hiszen az emberi létezésnek nem célja az érzékiségben való megragadás vagy a tárgyak ürességében való gyönyörködés. Míg az elbeszélő számára ez érthetetlen, addig Máca szerint ez az emberlét egyetlen – még ha miatta pironkodnia is kell egyelőre – kézzelfogható realitása: "A kezemet szorongatta, és arról beszélt, mennyire undorodik a kisvárosi pletykáktól és asszonyoktól, és hogy »élni, élni« szeretne. Amikor megkérdeztem, mit akar azzal mondani, hogy »élni, élni«, elpirult, elhallgatott, és elnevette magát. Arról mesélt, hogy házat építenénk, leírta a tárgyakat, az edényeket, a berendezést, és a legkisebb dolgot is mohó gyengédséggel emlegette. Megható örömmel írta le a függőnyeit, szalonját és ágyait; aztán hirtelen elhallgatott, és kérlelő tekintettel nézett rám." (51.o.)

Mácával való kapcsolatában az elbeszélő egyre több, egyre szélesebb skáláját ismeri meg az érzékiségnek, amihez való ironikus viszonyát a "minden nappal egyre szerelmesebb lettem" (53.o.) kijelentése mutat. Hogy ez a szerelem nem az ő világa, az a megjegyzése mutatja, miszerint ő csak színleli a szerelmet, de valójában a *pusztán* az érzékeket felvillanyozó, mozgásba hozó szerelem, az ösztönlét üres, sehova sem vezető "elevensége" inkább terhére van: "Ő pedig egyre később jött hozzám. A sötétben, a bácskai szöttesek mögött csókolgatott, boldogtalanul a hallgatásom miatt. Én unottan ölelgetni kezdtem, szenvedélye azonban mindinkább fojtogatott. Haja kibomlott, bár én titokban igyekeztem a nehéz haját arcomról letörölni, mert nem jutottam lélegzethez. A hajának pedig valami súlyos illata volt, amit utáltam. Addig elképzelni sem tudtam ilyen fojtogató és hosszú csókokat, miközben ő egyre ezt sóhajtozta: – Még, édes, édes, még!..." (53.o.) Persze, fölmerül a kérdés, miért vállalta Mácával, miért nem utasította el ezt az érzékiségen alapuló kapcsolatot. A lírai hős útkeresését látva ezt azzal magyarázhatjuk, hogy ekkor még nem tud különbséget tenni élet és szellem között, nem tudja egymástól tisztán és világosan elválasztani az életet az igazságtól, önmaga elégedetlenségét, önmagát még nem tisztán értve fogadja el az életet, az életben megnyilvánuló "szerelmet". Az élet iránti tisztelete – de nem annak elfogadása – nyilvánul

meg akkor is, amikor számára a mézeshetek idejében teljesen egyértelművé válik az élethez kötött szerelem üressége, de ugyanakkor még nem teljesen világos előtte az igazsághoz történő ragaszkodása. Míg Máca a házasságban szentesítettnek hitt testiség, a "szerelem" teljes kivirágzását tapasztalja, s közönségességét immár bátran, úgymond a házasság keretei által védetten, világgá kürtölheti, addig a lírai regény hőse mintegy szégyellve magát az élet helyett, csöndesen betakarja – nem elkergeti – feleségét, s témát váltva a termelődőszövetkezetekről kezd el vele beszélni: "Naphosszat vaskos dolgokat mesélgetett szülőföldje asszonyairól. Elbeszéléseiben immáron öszültni kezdő, négygyerekes családanyák olyan különös és bolond dolgokat cselekedtek, hogy akaratlanul is majd megpukkadtam nevetemben, ha mellékük képzelten kopasz férjük, meggyörnyedt tanárok, hivatalnokok és papok árnyalakjait. Ezen az estén vacsora után kissé többet ittunk, és Máca jókedvűen felnevetett: – Mit akarsz, ekörül forog a világ.

Elhallgattam, és elképedve néztem rá. A kályha mellett feküdt, teljesen meztelenül. Kinyújtott, szép lábain a tűz fénye ragyogott, s mintha táncoltak volna azok a lábak. Szép csendesén hozzáléptem és szégyenlős mosollyal, amelyet eddig nem ismertem, felemeltem ingét a földről, betakartam, s a földművesszövetkezetekről kezdtem beszélni. Így teltek-múltak ismét a napok és hónapok. Hízásnak indult. S gyermekünk nem volt." (57-58. o.)

Másik szerelmének, a lengyel asszonnyal való találkozásának a leírásakor sokkal inkább a költői elemek dominálnak a visszaemlékezés folyamán, mint a történésekre való figyelés, ahogy ezt Máccával kapcsolatban láthattuk. Itt a prózával szemben előtérbe kerül a líra, az étellel szemben meghatározóan nagyobb súlya van a szerelem szellemi valóságának. Ebben a kapcsolatban a testiség szinte teljesen eltűnik, ill. amikor az kerül előtérbe, akkor azt az elbeszélő mint az ördöggel való cimborálást értelmezi. Hogy a szerelmük nyilvánvalóan nem az érzékiségen alapul – Mácatól eltérően – mutatja a lírai hősnak az a megjegyzése is, amit a hadbírófeleség lengyel asszony és a kórházban gyógyulását váró katona találkozásakor olvashatunk: "Emlékszem, karácsony volt. Ő, az ismeretlen nő, jött az idegenbe, hogy megvigasztaljon, mert sírtam a valahol sorra sarjadó akasztófák fölött. S jól tudta, mit tesz. Lány soha nem tud ilyen ígézetet nyújtani. Csak az elvesztettéért feltámadó keserűség, kétségbeesés és vágyakozás visz extázisba." Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a testiség nincs jelen a szerelemben, de az itt úgy ábrázolódik, hogy túlmutatva önmagán a lélek magányának a megszüntetése utáni vágyát fejezi ki.

Az asszony törekenységét mutatja megjelenése a kórházban ("Kicsiny és cingár volt, mint egy elsőbálos kislány." – 58.o.), ártatlan tudatlansága ("Nem volt könnyelmű, dehogyis. Semmit sem tudott asszonyi teste, legfeljebb a fogait tudta vacogtatni a szenvedélytől." – 58.o.), s testét-lelkét valamiféle állandó bánat, szomorúság hatja át. Ő is egyike azoknak a szomorkodóknak, akik méltók a megváltásra, méltó arra, hogy egy fokkal közelebb kerüljön az éghez: a vele való találkozás a férfi gyermekkorát idézi fel, alakja törekenységét lehajló feje erősíti, s medálján is a szomorúságot felidéző darab található.

Az asszony szerelme inkább a lélek fájdalmas vágyakozásaként, a lélek kölcsönösséget igénylő mozgásaként jellemezhető. Bár a regény lírai hőse teljes mértékben elfogadja, megcsodálja az asszony odaadását, megérti annak minden fájdalmát, azonban mégsem állítható, hogy a férfi szerelme egybefonódna a lengyel nőével. Itt Krakkóban a tisztább, szebb után vágyakozó asszonnyal történő találkozásakor jelenik meg gondolkodásában a lelkiségen is túlmutató valóság, a szerelem szellemi alapjainak a keresése. Lényegét tekintve éppen e különbözőségük miatt nem köthetik össze sorsukat. Gondolkodását ebben az értelemben hatja át a líraiság, a fizikai időtől és tértől való függetlenedés. Így

igyekszik megragadni a szerelem valóságát: "S a szerelem? A violaszín ereken van. A hatyúfűhár bordákban és a szenvedélytől piros csuklókon. Ki az, akinek van még ereje, ifjúsága és varázslatossága a szerelemre?" (60.o.) A szerelemről beszélve, a szerelemben élve elhatárolja magát mindattól, ami eddig a szerelem elevenségét gúzsbakötötte. Ezért mondja azt, hogy "a szerelem nem Isten, nem állat, nem örület" (61.o.). Vagyis a szerelem nem immanens, nem az élettel azonosítható minőség. Így joggal utasítja el a tökéletesség elérhetetlenségét valló romantikus felfogást, vagy azt a naturalista koncepciót, amely pusztán a maga érzékiségében, testiségében képes a szerelmet felfogni, ill. azzal azonosítani. De a szerelem nem is a józan ész számára felfoghatatlan, az életben zavart okozó entitás, hanem a "kód, a vér, az ifjúság és a menny köde. Mindent beborít, így hát kedves az élet. A kód azonban örökké nehéz marad, gyönyörrel és fájdalommal teli, s az éggel áll kapcsolatban." (61.o.) Ez a kód azonban a szerelemnek nem csupán a misztikus, az immanens voltát érzékelteti, hanem egyben hangsúlyozza a szerelem tiszta, szellemi valósággént történő megnyilvánulását is, hiszen a kód, a szerelem köde az ég köde is. S a szerelem fájdalmai – a kód örökké nehéz marad, tele gyönyörrel és fájdalommal – is éppen emiatt az ég felé törekvés miatt lesznek elviselhetőek, kapnak értelmet.

S annak ellenére, hogy a lírai hős el kell hogy határolódjon a lélek elsőbbségét jelentő szerelemtől is, életét ugyanis nem köti egybe a lengyel nő életével – hiszen ő az igazságnak, az ég szerelmének elkötelezettje, útkereséseinek, útonlevésének ez ad értelmet –, lelkében a lengyel nő mégsem pusztán, üres árnyékként, hanem a kód árnyékaként él tovább: "Fekete köpenyében, szerény ruhájában, mert kislányos alakjának láttára annyira megszerettem ezt a ruhát, örökösen kissé gyűrt szoknyájában, megfésülve, csendben és ijedten fog örökké előttem állni, mint fájó, ködös árnyék, amint kitekint az ablakon, és halkán mondja: – Nyolc óra... mennem kell." (61. o.),

A kód elevenségét, a benne húzódó történés szépségét jelzi az ajándékba kapott három virágnak a megjelenése. A virágokhoz való viszonyulás azonban egyben figyelmeztet a lengyel nő és az elbeszélő szerelme közti különbségre is.

A virágokat az asszony hozza, mintegy kifejezve velük a férfi világának elfogadását: "Az ablakban az ő három jácintja nyílik. Meséltem neki a fálvainkról, otthonom ablakáról, s másnap hozta a három jácintot." (62. o.) S a megszokottal ellentétben nem a szimbólumokkal való lelki azonosulás történik meg a férfi részéről, nem az ajándékozás fölötti öröm tölti el lelkét, hanem a férfinak a virágokhoz való lehajolása, szellemi-lelki állapotának a saját maga általi reflektálásának lehetünk tanúi: "Egyik jácint bal oldalon áll. Rózsaszínű és csendes. Ha reggelenként megöntözöm, olyan kedves, békés. Fonnyad. Középen egy fehér. Minden reggel azokra a sápadt arcokra emlékeztet, melyeket szerettem, s amelyek most Isten tudja, merre vannak. Ez a virág könnyes és félénk, mint egy kis bárány. A harmadik jobb oldalon áll. Ez piros. Róla semmit sem tudok mondani." (62. o.) Mennyiben eltér ettől az autonóm önértelmezéstől, a világhoz, embertársaihoz, ill. önmagához való viszonyának a kifejezésétől a kortárs költőnek, Rastko Petrovicnek a felfogása, aki létének értelmét – az Istent szubsztanciának tekintve – a lélek mélyén véli felfedezni (*Najsentimentalniju o sitosti legendu*). A modern költő, tapasztalva a világ kiüresedését, tudva az Isten haláláról, azonban az emberlét értelmességéről le nem mondva, az élet gazdagságát, színességét, tragédiáját az ember belső világában véli fellelni. A lélek mélyén mindenben ott lévő, megteremtéséhez ezért személyes erőfeszítést nem igénylő valóság mintegy az egyetemeség szempontját az időben is kiterjesztve, az összsláv mitológiával tart kapcsolatot. Különös képességet nem e csodálatos világ – gondoljunk a három nádszál megelevenedésére – megteremtése igényel, arra

nincs is szükség, hiszen az eleve ott van minden emberi lélek mélyén, hanem ezen gazdagság észrevételéhez kell csupán a költő segítése.

Crnjanski viszont a modern költészetben őt megelőzően csak Adynál látható módon felhagy a szubsztancionális gondolkodással – azzal a felfogással, hogy az igazság, a szépség és a jószág eleve bele van ültetve, kódolva akár a tárgyakba, akár az emberi természetbe, esetlegesen elrejtve megtalálható a lélek mélyén –, s a bibliai hagyomány szellemében nyilvánvalóvá teszi az ember istenarcúságát, annak megmutatkozását az emberi felelősségvállalás mértékében, az embernek a természettel szemben megnyilvánuló méltóságát. Ezért Crnjanskinál a virágok nem beszélnek, nem változnak át karcsú leánnyá, hanem fordítva: a lírai én tesz róluk megállapítást, ő rendelkezik velük, ő látja meg, fedezi fel a virágok belső tulajdonságait, ő beszél hozzájuk.

A szellem iránti föltétlen elkötelezettségében magára maradó, de nem magányos – amit a mű líraisága is kizár – hős a szerelmet férfi és nő kapcsolatát illetően a maga teljességében nem tapasztalja meg (hiszen a lengyel asszony őt nem érti, míg a lírai hős képes magához ölelni az asszonyt annak minden fájdalmával, hiányérzetével együtt), ezért beszél az adott esetben lehető legteljesebb szerelemről, a sajnálatról. A szeretetnek ez a töredékes megnyilvánulása, ami bár fájdalmas, de nem tragikus, lehetővé teszi az élet, a világ apró szépségeinek, örömeinek az észrevételét. Innét vannak a műben másutt is megfigyelhető impresszionisztikus elemek: “Mi lesz velünk? Nem tudom, de nem is vagyok kíváncsi rá. Hazatérjek? Azok nem szeretnek engem, én pedig gyűlölöm őket. Talán boldogok vagyunk, mert sajnálom őt. Körülöttünk a hó alatt duzzadoznak az ágacskák, a lagymatag és fáradt felhők pedig valami régi, fájdalmas iróniára tanítanak bennünket, amelynek gyökere a túlságosan nagy szerelem. Egyre azt vártam, hogy az életben még jön valami, s hogy az, ami eddig volt, csupán komédia. Most látom, hogy a részvét után semmi új nem jön.” (63. o.)

Fenti megállapításunkat erősíti meg a műben másutt is előforduló, többnyire a fiatalsághoz kapcsolódó szubsztancionalitás gondolata. Vagyis hogy a szépség, az öröm, az élet eleven, kicsi mozgásainak az érzékelése, megtapasztalása a fiatalságnak mindenképpen privilégiuma. Ennek lehetőségét, a szépnek a természetben való tükröződését a lírai én megengedi, nem tagadja, de önmagát a természettel való azonosulástól határozottan és teljes mértékben elhatárolja, vagyis a szubsztancionalitás gondolatát, a dolgok *lényegeként* hangoztatott szépséget, a szépségnek, a szubsztanciának a dolgok, a tárgyak mélyén lévő jelenlétét illuzórikus játéknak tekinti csupán. A valóságot, ami nem a fizikai világgal azonos, egyedül a személyes én képes megtapasztalni: “Zöld köpenyemben, ellenző nélküli sapkában, mint valami különös árnyék, mosolyogva ballagtam végig a patak mentén, amelyen vízimalmok énekeltek. Énekeltek, nekem énekeltek; tudták, honnan jöttem, s mosoly volt arcomon. Milyen keskeny kis utcák voltak arrafelé! Öregasszonyok néztek ránk bánatosan és gyászosan. S a nap? Az a langyos nap: sohasem fogom elfelejteni. Kezemben valami forró és szenvedélyes érzés remegett. Az élet, a fiatal élet biliárdozott akkor oly roppant ügyesen ennek a városnak ismeretlen kávéházában, nem pedig én.” (26. o.)

Ennek a személyes megtapasztalásnak a mindennek elé helyezése ábrázolódik a “betét”-történetben, Čarnojević életében, s ez jellemzi a lírai én egész magatartását, ez adja halálának értelmét, ahogy erről a regény zárómondata tanúskodik: “De ha meghalok, utoljára az égre vetek egy pillantást, a vigaszomra, és elmosolyodom.” (127. o.)

Néhány szóval értelmeznünk kell a háborúból hazatérő lírai hős kiábrándultságát, magányosságát. Az elbeszélőnek az a megállapítása, hogy “az élet nem változik, múlik” (115. o.) nem csalódottságából fakad, hanem a már korábban is említett, s a regény szerkezetét

meghatározó élet és igazság egymásból nem következő tapasztalati kettősségből következik. Az élet változatlansága immanens örökkévalóságot jelent, s azt mutatja meg, mennyire illuzórikus az élet önmaga által történő megújulásában bízni. Így lényegében a hős megint leszámol azzal az ifjúkori illúziójával, hogy a "keleti vihar" kisöpörhet minden gonoszt, tespedtséget az életből. E ténnyel, volt nézeteinek illuzórikusságával a hős most a háború után is kénytelen szembesülni, s úgy tűnik, az életnek ez a változatlansága még számára is meglepő. Mintegy naívságát mutatja ez az Agamemnónokra való rácsodálkozása: "Nálunk a nők búzával fizetnek a zsandároknak, a szeretőjüknek zsírral, ha pedig a férjük hazajön, lemészárolják. Sose gondoltam, hogy a szülőföldemen annyi Agamemnon fog sétálni."

Ugyanúgy az élet változatlanságát jelzi városának fogadtatása, az őrá irányuló gyűlölet: "A városban senki sem akar megismerni, gyűlölnék." (115. o.) Nem kiábrándultsága szüli, nem hamis önmegalázásból következik az a megállapítása sem, miszerint "senki és semmi nem vagyok" (120. o.), hanem annak az általa többször megtapasztalt felismerésnek a tudomásul vételéről van szó, hogy a pusztán az élethez rendelt ember abszurd, hogy az életbe vetett hit, az élet önmaga által történő megújulása többé már nem remélhető – ebben az értelemben következett be a Nyugat alkonya, mutatkoztak meg a fausti modell történelmi határai, s új utat, új távlatokat egyedül csak az önmagára csodálkozó, önmagára ismerő személy nyithat. Ezért nem kiábrándulás a hősnek a maga illúzióival való újra és újra megtörténő leszámolása, azok elhagyása, hanem ebben inkább a hitét, az igazsághoz kapcsolódását akadályozó torlások elhárítását kell látnunk: "Ma volt először köd. Talán egy angyal hozta nekem a borongó virágot, Gyümölcsoltó Boldogasszony fájó, mézillatú virágát, az egyetlen el nem hervadó virágot, a bánatét. Tudom, hogy nevetséges vagyok, s mégis, milliónyian vagyunk, akik immár senkit sem szeretünk, csak a faleveleket, a faleveleket. Lelkemben nincs többé az a forró reménység, amely várostól városig, erdőtől erdőig kergetett." (120. o.) Így valójában nem tragikus az a felismerés sem, hogy a háborúból az emberek árnyakként tértek haza, hiszen az élet önmagában nem hozhatja el a megváltást: "Ha visszatérek, a szülőföldemre térek majd vissza, ahogyan onnan elűzték, nevetségesen s kissé görnyedtebben. Mi visszatérünk, de csak árnyak vagyunk." (121. o.)

Azonban az életnek mint immanens, ezért elfogadhatatlan örökkévalóságnak ez a tényszerű, s tényszerűségében negatív ábrázolása nem jelenti az embernek, a lírai hősnek a végleges élethez rendeltségét. Az emberségnek az élettől függetlenített, de attól mégsem elszakadó s végső soron azt megalapozó megnyilvánulása a lírai én ironikus megjegyzéseiben fejeződik ki: "Általában a gyilkolás nagyon tetszik nekem. A szülőföldemet is szeretem, a gyilkolás mindig mindent meggyógyít, az az egyedüli igazság." (115. o.) "Otthagytam őt, és hazatértem. S most mi lesz? Semmi. Nyugodt vagyok és elégedett." (122. o.) "Sem vidám, sem szomorú nem vagyok. Eső lesz-e avagy a nap sugara ragyog, számomra teljesen mindegy. Hallgatni fogok, mert senkit sem szeretek." (122. o.) "Ha netán valaki bánatosan jó estét kíván, én is bánatosan jó estét kívánok. Ha netán valaki vidáman jó reggelt kíván, én is vidáman kívánok jó reggelt. Ki fogunk halni, s utánunk jobb évszázad következik, mindig eljön. Vonszoljuk majd magunkat szakadt zöld köpenyben, sápadtan és mosolyogva, mindenféle az utcákon. Mi nem kérünk semmit, mi nem sajnálunk semmit, ugye, mi semmit sem sajnálunk?" (126. o.) Ez az ironia, amely áthatja az ekkortájt keletkezett lírai alkotásokat (*Ithaka lírája*) is, csak az igazságban önmagát megtaláló lírai hős pozíciójából érthető. Az igazságnak az így értett transzcendenciáját azonban a mű elbeszélője a világnak az élethez ragaszkodása miatt csak egyedül éli meg – innét van látszólagos magánya; a szellem embere, az igazságot mindennek elé helyező ember számára azonban az igazságnak az élet elé helyezése számolja fel

az életben tapasztalható elkülönültséget, teszi nyilvánvalóvá az embereknek csak az igazságban realizálódó egységét. Így nem a hős magányos, hanem fordítva, a körülötte lévő világ zárja ki magát a megértésből, az üdvözülés lehetőségéből, abból a szellemi egységből, aminek a megvalósítása immáron történelmi akadályokba nem ütközik. A regény lírai hőse a megváltásnak ugyanazt az útját járja, amit Krisztus járt, azzal a különbséggel, hogy míg Krisztus az egész emberiségért hozta meg áldozatát, s így a megváltottság mint lehetőség mindenki számára adottá vált, addig a modern kor emberének – a kultúrtörténeti folyamat ezt nyilvánvalóvá tette –, lévén megváltott, a megváltódás folyamatához, az igazságnak az életben is láthatóvá tételéhez, élet általi befogadásához kell erőfeszítéseit megtennie. Hogy ez teljesülhessen, annak egyetlen lehetséges módja gondolkodásunkban az igazságnak az élet elé helyezése. Így, ebben a szellemben írta meg naplóját a regény önéletrajzi hőse is.